

BUXORO AMIRLIGI DAVRIDA SAMARQAND BEKLIIGININGNING IQTISODIY HAYOTI

*Mamanov Mehriddin Dusmurot o'g'li
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti
"O'zbekiston tarixi" kafedrasida doktoranti*

Annotatsiya. XIX asr birinchi yarmidagi Samarqand shahri iqtisodiyotini ta'riflar ekanmiz avvalo, bu erda iqtisodiy munosabatlarda eski o'rta asrlarga oid iqtisodiy munosabatlar saqlanib qolganligini va ishlab chiqarish sohasida an'anaviy hunarmandchilik ishlab chiqarishi ustun bo'lganligini ta'kidlashimiz zarur. Shahar iqtisodiy hayotida bir nechta sohalar o'rin olgan edi, Mana shu sohalar tahlili asosida shahar iqtisodiy hayotini tavsiflash mumkin bo'ladi.

Kalit so'zlar: to'qimachilik, buyoqchlik, hunarmandchilik savdo-sotiq, bozor, guzarlar.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ САМАРКАНДСКОЙ СТРАНЫ В ПЕРИОД БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

*Маманов Мехридина Дусмурота угли,
Исторический факультет Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, Докторант кафедры «История Узбекистана»*

Аннотация. Характеризуя экономику города Самарканда в первой половине XIX века, необходимо прежде всего подчеркнуть, что здесь сохранились экономические отношения старого Средневековья, а в сфере производства преобладало традиционное ремесленное производство. В экономической жизни города существовало несколько направлений. На основе анализа этих направлений можно будет описать экономическую жизнь города.

Ключевые слова: текстиль, крашение, торговля, рынок, ремесла.

ECONOMIC LIFE OF SAMARKAND COUNTRY DURING BUKHARA EMIRATE

*Mamanov Mehriddin Dusmurot ugli,
Faculty of History of Samarkand State University named after Sharof Rashidov Doctoral student
of the «History of Uzbekistan» department*

Annotation. Characterizing the economy of the city of Samarkand in the first half of the 19th century, it is necessary first of all to emphasize that the economic relations of the old Middle Ages were preserved here, and traditional handicraft production predominated in the sphere of production. There were several directions in the economic life of the city. Based on the analysis of these directions, it will be possible to describe the economic life of the city.

Key words: textiles, dyeing, trade, market, crafts.

Kirish. Samarqand o'zining asosiy qiyofasi ko'ra rivojlangan o'rta asr tipidagi shahar hisoblangan. Bunga qurilish ob'ektlari, aholi turmush tarzi, shaharning o'zida ko'plab yirik vaqf mulklarining mujassamligi bundan dalolat beradi. Shaharda nafaqat savdo qizg'in taraqqiy etgan, balki ta'lim ham. Bunda madrasalar asosiy rol uynagan. Umumiy qilib aytiladigan bo'lsa. XIX asr birinchi yarmidan oldingi davrlarda o'zaro urushlar va talonchiliklar natijasida vayron bo'lgan shaharning o'rganilayotgan davrda hukm so'rgan nisbatan barqaror siyosiy vaziyat sharoitida iqtisodiy va siyosiy hamda madaniy mavqei asta-sekinlik bilan tiklanib, yangicha ahamiyat kasb etib borganligidan dalolat beradi.

XIX asr birinchi yarmiga qadar Samarqand shahar atrofidagi aholi asosan dehqonchilik bilan shug'ullangan bo'lsa, shahar aholisi asosiy qismi hunarmandchilik, savdo bilan mashg'ul bo'lgan. Bu davrda shahar O'rta Osiyoning yirik hunarmandchilik rivojlangan markazlaridan biri hisoblangan. Ko'rinib turganidek tuquvchilik eng keng rivojlangan soha bo'lgan. Darhaqiqat, samarqandlik hunarmandlar ipak, yarim ipak va paxta matolarning turli hillarini tayyorlashgan. Bularidan alacha, xosa (yupqa yarim ipak mato), qalami (paxta matoning turi), chit, kanaviz, bo'z, beqasam, tivitli salla, ipak va yarim ipak gilamlar, do'ppilar, Ta'kidlash joizki hunarmandchilikning to'qimachilik yo'nalishida mahsulot turining ko'pligi va ushbu soha mahsulotlariga bo'lgan talab barcha jamiyatlarda ham katta bo'lgan. Ayniqsa,

paxta va shoyi homashyosi ko'p etishtiriladigan O'rta Osiyo, shu jumladan, Samarqandda ham ushbu hunar sohasi keng taraqqiy etishi tabiiy jarayon edi. Lekin, biz shu jihatiga ham e'tibor qaratishimiz kerakki, Samarqandda etishtirilgan ba'zi to'qimachilik mahsulotlari nafaqt mintaqada, balki boshqa davlatlarda ham katta talabga ega edi

Samarqandda katta mablag'ga ega savdogarlar kam bo'lgan. Samarqand savdogarlari doimo buxorolik savdogarlardan olti yoki bir yilga qarz olib turishgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

O.A.Suxarevaning guvohlik berishicha alacha asli samarqandlik hunarmandlarning mahsuloti bo'lib, ularni to'qish bilan asosan shaharning eng ko'p sonli millati vakillari tojiklar shug'ullanishgan[1]. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra bu hunar sohiblari Buxorodan, boshqa ma'lumotlarga ko'ra Xujanddan ko'chirib keltirilgan ekan. Yana O.A.Suxarevaning ma'lumot berishicha Yomini va Zomini deb nomlanuvchi qo'shni guzarlarda yashovchi o'zbeklar va tojiklar qalami deb nomlanuvchi mahalliy ipdan to'qilgan, odatda ko'k va oq chiziq'larga ega bo'lgan matoni to'qish bilan shug'ullanganlar. Ushbu guzarlar aholisining bir guruhi Yomdan ikkinchisi Zomindan ko'chib kelganlar bo'lgan.

Shunga uxshash holat Samarqandda ham ko'zatilgan. Ba'zi hollarda mehnatning katta qismi ayollar va bolalar zimmasiga tushgan. Ular paxtani tozalashgan, matolarga ishlov berishgan, iplarni o'rashgan va h.k. Zarafshon okrugida ipak ip asosan "tojik va eroni ayollar charh yordamida ishlab chiqarganlar, o'zbek va qirg'iz ayollari esa urchuq yordamida. Bir ayol bir yilda mazkur uskunalar yordamida 2 dan 4 pudgacha ipak yoki yungdan ip yigirishi mumkin edi". Ko'pchilik ayollar mazkur mahsulotlarni o'z ehtiyoji hamda sotuvga chiqarish uchun ham ishlab chiqarganlar. Shunga qaramasdan ko'pgina hunarmandlar va kasanachilarning oilalari moliyaviy jihatdan qiyin ahvolda bo'lib, kam daromad hisobiga kun kechirganlar. Bunga barcha to'quvchilarning do'konlari yo'qligi va o'z mahsulotini to'g'ridan-to'g'ri bozorda sotish imkoniyatiga ega bo'lmaganligi sabab bo'lgan. Ko'pchilik to'quvchi hunarmandlar o'z mahsulotlarini olib-sotuvchilar yordamida sotishgan. Bunda ular mahsulotni 30 % arzon narhda pullashga majbur bo'lishgan. Bu holat to'quvchilarning o'zlarida ishlab chiqarishdan oldin mablag' mavjud bo'lmagan holatlarda olib-sotuvchilardan pul olishga va olgan pulga mahsulotni arzon narhda berishga majbur bo'lishgan[2].

Tadqiqot metodologiyasi.

Tikuvchilik bilan asosan erkaklar shug'ullanishgan. Samarqandda alohida tikuvchilik dastgohlarida bir nechta ustalar faoliyat yuritadigan qator ustaxonalar mavjud bo'lib, ularda "... talabgir xalatlari, salla va belqarslarga ishlatiladigan ... faqat maxsus harir va sifatli matolar tayyorlangan".

Arxiv ma'lumotlarida keltirilishicha, "Samarqandda maxsus ipak yoki yungni tozlovchi ustaxonalar kam bo'lgan. Chunki tozalangan ipak yoki yungga ehtiyoji bo'lgan mahalliy aholi ularni sotib olib o'zlarida uylarida tozalaganlar. Bu hunar bilan maxsus shug'ullanuvchilar tikuvchilar uchun buyurtma asosida ishlaganlar va kamdan-kam holatlarda tozalangan yung yoki shu kabilarni bozorga olib chiqqanlar".

Tahlil va natijalar.

Samarqandda ipakga ishlov berishda pichoqli quldan yasaluvchi uskunadan foydalanilgan. Ko'pchilik hunarmandlar ipakga ishlov beruvchi uskunani o'zlarida yasashgan. Ipakni o'zidan samarqandlik hunarmandlar bir necha hil mahsulotlarni ishlab chiqarganlar. O'z vaqtida Samarqand o'lkadagi yirik savdo mahsulotlarni etishtiruvchi va uning bozorlarida amirlikning yirik ipak mahsulotlari savdosi amalga oshirilgan. Ipak matolardan asosan kanaus, yarim ipak matolardan bekasam va adras tayyorlangan.

XIX asr birinchi yarmida Samarqandda matolar tayyorlash bilan bir qatorda matolarga buyoq berish sohasi ham yaxshi taraqqiy etgan. Buyoqchilik ishi bilan alohida ustalar shug'ullanishgan. Samarqandda maxsus kuk rangli buyoqlar tayyorlangan. Yil davomida buyoq ishlab chiqarish shug'ullanuvchi maxsus do'konlar ham mavjud bo'lgan. Umuman olganda buyoq tayyorlash bilan alohida usta va buyash bilan alohida ustalar shug'ullanishgan. Buyoqchi ustaxonasida doimo buyoqlar to'la chanlar bo'lib, buyurtmachini oldida mato buyalgan va qurutilmagan holda egasiga qaytarib berilgan[3]. Buyoq sifati va mato xajmiga qarab mehnat haqi olingan. Buyoqning sifatiga qarab 2,5 funt (1 funt 570 grammga teng) matoni buyash 40 dan 60 tiyingacha baholangan.

Shaharda metallga ishlov berish hunarmandchilikning asosiy sohalari hisoblangan[4]. Urush vaqtlarida mazkur soha kishilari harbiy aslahar ishlab chiqarishga, boshqa vaqtlarda turli metall buyumlar: pichoq, duradgorlik va ustachilik asboblarini va shu kabilarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Samarqandlik ustalar mis, jez, chuyan, temir va turli qorishmalardan mahsulotlar tayyorlashgan.

Temirchilikning chuyanga ishlov berish sohasida o'ziga xos maktab shakllangan bo'lib. Ular o'zlarining metallga ishlov berish texnikasiga ega edilar. Chuyandan asosan qozon, undan tashqari xo'jalik uchun zarur bo'lgan buyumlar va mehnat qurollarini tayyorlashgan.

Hunarlarning ayrim turlari muayyan ixtisoslashuvga erishgan. Temirchilar odatda bir necha hil mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan: ba'zilar faqatgina ot va eshaklar uchun taqalar yasagan, boshqalari faqat tokarlik va chilangarlik asboblari yasaganlar. Temir buyumlarning katta qismi Rossiyadan keltirilgan temirdan yasalgan.

Samarqandda boshqa hunarlar qatorida qog'oz ishlab chiqarish ham rivojlangan. XV – XIX asrlarda samarqand qog'oz ishlab chiqarishning yirik markazi hisoblangan. Qog'oz tayyorlashda ishlatilgan nasha o'simligidan tayyorlangan kanop iplar homashyo bo'lib xizmat qilgan. Ular tarqatilgan, taroshlangan va kecha davomida ohakli suvga botirib qo'yilgan.

Qog'oz buyumlarini yasovchi ustaxonalarda qog'oz homashyosini alohida va yozuv qog'ozini alohida tayyorlashgan. Ba'zi hollarda esa mazkur mahsulotlarni alohida ustaxonalarda tayyorlab sotuvga chiqarishgan. Qog'ozga yakuniy ishlovni maxsus mutaxassis – “murakashlar” amalga oshirganlar. 1869-yilda Samarqandda qog'oz ishlab chiqaruvchi ustaxonalar soni 16 ta bo'lgan.

XVIII asr oxiri XIX asr boshida Samarqandda qog'oz sanoati inqirozni boshdan kechirgan. Bunga sabab, birinchidan Buxoro amirligidagi o'zaro urushlar, ko'chmanchi xalqlarning hujumlari natijasida yuz bergan talon-tarojlardan bezgan xalqning nisbatan tinch o'lkalarga ko'chib ketishi hamda qog'ozsoz ustalarning katta qismi Qo'qon xonligi hududiga borib makon topishi. Ikkinchidan, XIX asrda Rossiyadan katta miqdorda qog'oz mahsulotlarning olib kelinishi mahalliy qog'ozsozlarning inqiroziga ham ma'lum qadar hissa qo'shgan. Tadqiqotchilarning fikricha O'zR FA Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanayotgan XIX asrga oid juda ko'plab qo'lyozmalar ichida birorta ham Samarqand qog'oziga bitilganligi qayd qilinmagan[5]. Bu holat XIX asr boshida Samarqandda qog'oz ishlab chiqarish to'xtab qolganligidan dalolat beradi. Yana bir m'lumotda «XIX asr boshlarida Samarqand qog'ozini tayyorlash nihoyasiga etgan edi. Shu sababli qog'oz ustaxonalari o'rnashgan joylar boshdan-oyoq un tegirmonlari va charxpalaklarga ko'milib ketgan edi», keltiriladi. Bu davrda o'zaro feodal kurashlar, tinimsiz talonchiliklar, savdo yo'llarining havfsiz emasligi natijasida savdoning so'sayishi, o'zaro kurashlar davrida soliqlarning oshib ketishi natijasida Samarqandda birgina qog'oz ishlab chiqarish emas, balki ko'pgina ishlab chiqarish sohaslarida inqiroz ko'zatiladi.

O'rta Osiyo bo'ylab 1866 yilda sayohat qilgan P.I.Pashino fikricha esa qog'oz paxtadan tayyorlangan, A.Semyonov qog'oz tayyorlashda eski latta va paxta tolalari, ipak va kanop chiqitlari ham qo'llanilgan degan fikrni ilgari suradi. Ta'kidlash joizki har qanday mahsulot tayyorlanganda atrof-muhitda mavjud bo'lgan xom ashyodan keng foydalanilgan[6].

Kerakli miqdordagi birinchi navli paxta olinib, bo'ya ustida yaxshilab suv bilan chayilgan, so'ng u objuvozda bir kecha-kunduz davomida tortilgan. Shundan so'ng talqon holga kelgan paxta ikkinchi bor suvda chayib olingan va unga kerakli miqdorda ishqor hamda ohak solinib, yaxshilab aralashtirilgan va objuvozda ikkinchi bor qayta tortilgan. Kerakli miqdorda qayta tortilgan qog'oz talqoniga 4 pud ishqor, 1 pud ohak aralashtirib bo'ya ustida yoz kunlarida 3 kun, qish kunlarida 15 kun quyosh tig'ida saqlangan. Ko'rsatilgan muddat o'tgandan so'ng qog'oz talqoni uchinchi bor objuvozigacha solinib 8 kun tortilgan. Shundan so'ng objuvozdagi talqon olinib surp matoga solingan va suvda chayib olingan. Qog'oz talqonidagi suvni siqib chiqarish uchun og'ir toshlarga bostirib qo'yganlar. Suv siqib chiqarilgan qog'oz talqoni to'rtinchi marotaba objuvozigacha solinib, 10 kun davomida tortilgan. Shu jarayonlardan keyingina qog'oz qilish uchun kerakli xamirsimon xomashyo - qog'oz bo'tqasi maxsus xandakga solinib oyoq bilan 2 soat davomida tepkilangan, so'ngra 2 soat tayoq bilan savalangan. Shundan so'ng uni suyuq holga keltirish uchun suv solingan. Suyuq qog'oz bo'tqasini ot qilidan tayyorlangan mayin to'r ustiga bir xil yupqalikda solib chiqilgan. Shu jarayonda qog'ozning qalinligiga alohida e'tibor berilgan, chunki uning qanchalik qalin yoki yupqaligi ana shu erda belgilab olingan va bir kecha-kunduz davomida suvni siqib chiqarish maqsadida ustidan tosh bostirib qo'yishgan. Katta, yupqa varaqsimon holga kelgan qog'oz bo'laklariga yupqa qilib, bug'doy uni va qo'y moyi qo'shib tayyorlangan shirach surtilib, quritish uchun yoz kunlarida 3 soat, qish kunlarida bir kecha-kunduz davomida maxsus xona devorlariga yopishtirib qo'yishgan yoki simdan qilingan dorga osib qo'yishgan. Qurigan varaqlar devordan ajratib olinib, maxsus pichoq yordamida kerakli o'lchamda kesib chiqilgan. So'ngra shirach varaqning ikki tomoniga surtilgan. Qog'oz tarkibi yanada zich va yaltiroq bo'lishi uchun tosh o'qlov bilan unga ishlov berishgan. Zarur

bo'lganda bu jarayon ikki-uch bor takrorlangan. Qog'oz to'liq qurishi uchun ipli dorlarga osib qo'yilgan va shundan so'ng iste'molga chiqarilgan Qog'ozsozlar qog'oz tayyorlash jarayonida uning qanday rangda bo'lishiga ham alohida e'tibor qaratganlar. Varaqlarning qanday rangga bo'yalishi ma'lum bir ma'noni anglatgan. Masalan, havorang-motam, ayriliq alomatini, och-qizil - baxt-saodat, shodlik, bayram xabarini bildirgan. Ko'k rangli qog'ozlardan asosan qayg'uli xabarlarini bildirishda foydalanishgan. Qog'ozbozlar ko'p hollarda qog'ozni och-qizil va yashil ranglarga bo'yashgan, negaki bu ranglar oq qog'ozga qaraganda kishiga qandaydir ruhiy tetiklik, orom bag'ishlab, tez charchashning oldini olgan.

Umuman olganda, XIX asr birinchi yarmida samarqand shahri yirik savdo markazi bo'lib, unda istiqomat qiluvchi turli millat vakillari qizg'in savdo munosabatlarida faol ishtirok etgan. Aksariyat hollarda ishlab chiqarish jarayonlarida etnik o'ziga xoslik o'z aksini topgan. Ya'ni. Ayrim millat vakillari muayyan mahsulot turlarini etishtirish va ishlab chiqarishda etakchilik qilishgan.

Samarqand, Buxoro, Qo'qon shaharlarida ajdodlarimiz tomonidan ipakdek silliq va yumshoq, uzoq yillarga chidamli, turli muhitlarga dosh bera oladigan, nam tortmaydigan qilib tayyorlangan turli-tuman qog'ozlar ularning bu sohada yuqori malakaga ega bo'lganidan dalolat beradi[7]. Yuqorida bayon qilingan qog'oz tayyorlash usulidan ko'rinib turibdiki, u qadar murakkab emas. Hozirgi fan-texnika taraqqiy etgan davrda bu jarayondagi ko'pgina ishlarni texnika zimmasiga yuklash orqali qadim texnologiyalar asosida olingan qog'oz bilan yo'qolish arafasida turgan ko'plab qo'lyozma kitoblar, hujjatlarni saqlab qolish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Файзиев А.Ф. История Самарканд а первой половины XIX века (учебное пособие). – Самарканд, 1992. – С. 18.
- 2.Файзиев А.Ф. История Самарканд а первой половины XIX века (учебное пособие). – Самарканд, 1992. – С. 19.
3. О некоторых технических производствах в Туркестанском крае. “Русский Туркестан”. Вып. 2. – С. 211.
4. Иванов П.П. К истории развития горного производства в Средней Азии. – М.-Л., 1932. – С. 64-65.
- 5.Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1855. – Б. 211.
6. Ҳабибуллаев Н. Ўрта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш. – Т.: Фан, 1992. – Б. 10.
7. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков Д.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973 г.